

De crisis van de jaren dertig

De grote depressie in de jaren dertig wordt vaak als het begin van de macro-economie gezien, en is voor veel economen een belangrijke inspiratiebron geweest voor hun theorieën. De ontwikkelingen rond de grote depressie zijn dusdanig complex dat het moeilijk is om een goed houvast te krijgen op de essentie van wat er gaande was. De periode geeft echter een zeer goede mogelijkheid om allerlei basisbegrippen toe te passen om zo geleidelijk aan via theoretische inzichten steeds beter te begrijpen wat er in die periode is gebeurd. In dit artikel wordt geprobeerd de belangrijkste elementen van de verklaring van de crisis van de jaren dertig als een samenhangend verhaal te presenteren.

Door Geert Woltjer

Inleiding

De jaren dertig vormen nog steeds een grote uitdaging voor macro-economische theorievorming en hoewel er een zekere monetaristisch getinte consensus lijkt te ontstaan, is er nog steeds verschil van mening over de precieze toedracht van de grote depressie. In de jaren dertig weet de Oostenrijkse school (Hayek, Robbins) de crisis aan onevenwichtigheden die in de jaren twintig waren ontstaan door een overmatig ruimhartig kredietbeleid van de Amerikaanse centrale bank, het Federal Reserve System (Fed). Deze problemen moesten eerst uitzielen, waarna de recessie vanzelf zou eindigen. De lange duur van de recessie wordt dan verklaard uit verkeerd overheidsingrijpen dat dit aanpassingsproces frustreerde. De keynesianen (Samuelson, Hanson) wezen vervolgens op het ineenzakken van de investeringen volgens het principe van de investeringsaccelerator en de rol van de inkomensvermenigvuldiger daarbij. De monetaristen (Friedman, Schwartz) legden vervolgens de schuld bij de Fed die het geldaanbod heeft laten inzakken en die niet als 'lener in laatste instantie' optrad. Deze theorie werd vervolgens aangevuld met een financiële theorie van de depressie, waarin onder andere het effect van deflatie op de reële waarde van schulden en het effect van bankfaillissementen voor de beschikbaarheid van krediet van belang was (Bernanke). Voor de verklaring van het internationale karakter van de crisis wordt de gouden standaard naar voren gebracht, die ertoe leidde dat alle landen een deflatorisch beleid gingen voeren (Eichengreen).

De combinatie van de monetaristi-

*Milton
Friedman*

sche, financiële en gouden standaard-verklaring is op het ogenblik de meest algemeen geaccepteerde visie op de grote depressie. Recentelijk zijn er echter weer studies naar de rol van met de, name door het Amerikaanse arbeidsmarktbeleid traag aanpassende, lonen (Presscott). De Neo-Oostenrijkse visie (Rothbard) geeft nog altijd de schuld aan een combinatie van verkeerd beleid van de centrale bank en contraproductief overheidsingrijpen in de markten. In dit artikel zal ik proberen een schets te geven van de verklaring van de grote depressie, waarbij ik elementen uit alle theorieën verwerk. Het verhaal begint in de jaren twintig, waarbij de schulden van Europa aan de VS, protectie en een niet functionerende goudwisselstandaard een belangrijke rol spelen. Dan wordt de vraag gesteld waarom de depressie zo diep werd tussen 1931 en 1933. Vervolgens komt aan de orde waarom de depressie in 1938 nog steeds niet afgelopen was. Tot slot wordt kort ingegaan op de reden waarom de depressie tot een einde kwam met de Tweede Wereldoorlog.

De jaren twintig

Laten we eerst ingaan op de ontwikkelingen in de jaren twintig. Een belangrijke markt met problemen was die voor primaire producten (landbouw- en mijnbouwproducten). Snelle technologische ontwikkelingen in de land- en mijnbouw leidden in combinatie met een dalende bevolkingsgroei in Europa tot een overaanbod van agrarische en mijnbouwproducten in Europa. Dit leidde tot lage inkomens in de primaire sector en de neiging van veel landen om deze met protectie te beschermen. Wat betreft de industrie had de Eerste Wereldoorlog ertoe geleid dat veel landen zelf industrie waren gaan opzetten, waardoor er ook voor de industrie overproductie dreigde. Veel van deze nieuwe industriële landen (VS, Canada, Australië) probeerden hun 'oorlogsb-

by's' te beschermen na het einde van de oorlog. Veel traditionele industrielanden, waaronder Engeland, probeerden van hun kant hun industrie te beschermen. In combinatie met toegenomen nationalisme en een afname van het liberale denken ten voordele van communisme en fascisme, leidde dit tot een grote toename van het protectionisme in de wereld. Een tweede probleem was de halfzacht heringevoerde gouden standaard. Doordat aan het einde van de 19de eeuw de gouden standaard goed gewerkt leek te hebben en deze door de meeste landen tijdens de Eerste Wereldoorlog was losgelaten, wilden veel landen terug naar die gouden standaard.

Ondertussen was er echter in de meeste landen veel inflatie opgetreden, zodat de gouden standaard eigenlijk tegen andere koersen zou moeten plaatsvinden. Een land als

Engeland wilde echter als bakermat van vertrouwen terug naar de oude koers; dat zou het beste teken zijn dat ze de gouden standaard echt serieus namen.

De recessie rond 1921 is het gevolg van een poging in met name de VS om de bij hen nog wel bestaande gouden standaard tot een hanteerbaar niveau terug te brengen door middel van deflatie. Het lukte echter niet om voldoende deflatie voor elkaar te krijgen, zodat Engeland tegen een ongeveer 10% te hoge koers terug kwam in de gouden standaard.

Als de vakbonden hadden geaccepteerd om de lonen 10% te verlagen, was er niets aan de hand geweest, maar dit gebeurde niet. De producten van Engeland bleven te duur, terwijl Engeland zijn productiestructuur niet aanpaste aan de nieuwe verhoudingen, waarbij er een overproductie was van de traditionele industrieproducten. De te hoge koers van het pond zou ertoe leiden dat de exporten te laag en de importen te hoog werden, waardoor er geld, in die tijd dus goud, het land zou uitstromen. Dit maakte het systeem potentieel zeer instabiel, vooral omdat landen als Frankrijk vanwege een tekort aan goud geen echte gouden standaard introduceerden, maar ponden als reservevaluta hanteerden alsof het goud was. Dit betekende dat een eventuele devaluatie van het pond grote gevolgen zou hebben voor de Franse reserves, en dat Frankrijk op de lange termijn de ponden wilde inruilen voor goud, hetgeen de Engelse goudvoorraad in 1928 in problemen zou brengen. De combinatie van het pond als basis voor een goudwisselstandaard en een zwakke Engelse economie met een overgewaardeerd pond, zorgde ervoor dat het stelsel van de gouden standaard niet erg stabiel was (zie Keynes zijn *The economic consequences of Mr. Churchill*).

Een derde probleem was het internationale schuldenprobleem. Na de Eerste Wereldoorlog hadden

met name Frankrijk en Engeland oorlogsschulden aan de VS, die door de VS werden teruggeëist. Frankrijk en België eisten van Duitsland compensatie voor de geleden schade. Deze geëiste herstelbetalingen bedroegen ongeveer het dubbele van het nationaal inkomen van Duitsland. Duitsland kon dit niet betalen, waarna het Ruhrgebied werd bezet en Duitsland als protest geld bijdrokte om te kunnen betalen, met de bekende hyperinflatie als gevolg. Daarna werd het probleem van Duitsland opgelost met kortetermijnleningen vanuit de VS, hetgeen mede mogelijk was doordat in de VS het geldaanbod ruim was. Maar terwijl Europa schulden moest terugbetalen aan de VS, beschermden de VS zich tegen deze producten (het Fordney-McCumber Tariff van 1922), zodat Europa geen dollars kon ver-

dienen om de schulden af te betalen, en de dollars dus geleend moesten worden van de VS. De aflossing van langetermijnschulden aan de VS werd gefinancierd met behulp

van kortetermijnleningen vanuit de VS, die mogelijk waren doordat in de VS ruim liquiditeiten beschikbaar waren. De kortetermijnschulden aan de VS bedreigden echter wel de stabiliteit van het internationale economisch systeem, omdat terugtrekking ervan Duitsland en andere schuldenlanden in problemen zou brengen.

Monetair beleid

Gedurende het grootste deel van de jaren twintig was er in de VS een ruimgeldbeleid gevoerd, mede omdat de goudvoorraad daar groot was; terwijl de VS in 1913 slechts 24% van de wereldgoudvoorraad bezaten, hadden ze in 1923 niet minder dan 44% van die voorraad. In tegenstelling tot de problemen in een groot deel van Europa, was de ontwikkeling in de VS zeer succesvol. De *roaring twenties* leidden ertoe dat aan het einde van die periode bijvoorbeeld één op de zes Amerikanen een auto bezat. Dit werd mogelijk gemaakt door de grote investeringen in deze nieuwe industrieën, maar ook doordat grote delen van de bevolking welvarend en optimistisch genoeg waren om deze auto's op krediet te kunnen kopen. En dat krediet was weer mogelijk doordat de geldhoeveelheid in ruime mate groeide. Deze schulden maakten velen in de VS echter financieel kwetsbaar.

In 1927 dreigde veel goud uit Engeland naar de VS te vloeien door de te hoge wisselkoers van het Britse pond. Om dat te voorkomen zou Engeland de rente moeten verhogen, maar dat was politiek niet haalbaar omdat dit de toch al forse werkloosheid nog meer zou verhogen. Daarom werd na overleg tussen de VS en Engeland besloten om de rente in de VS te

De meest geaccepteerde visie van dit moment legt de nadruk op monetaire factoren.

verlagen. Dit versterkte de hoogconjunctuur in de VS nog verder. De ruimte voor krediet werd nu niet alleen gebruikt voor de investering in consumptiegoederen, maar ook voor speculatie op de beurs met geleend geld. De Fed had de indruk dat de aandelenkoersen te hoog werden en dat deze speculatie moest worden afgeremd. Daarom verkrapte de Fed het geldaanbod aanzienlijk vanaf januari 1928. De verkrapting van het geldaanbod in de VS had directe gevolgen voor schuldenlanden in Europa (en Latijns Amerika), omdat men de kortetermijnleningen daar niet verlengde vanwege de hogere rente die in de VS kon worden verkregen en de winsten die konden worden gemaakt door speculatie op de beurs in de VS. Dit werd nog versterkt doordat het andere creditland, Frankrijk, al eerder kredietverlening had verminderd. Zo halveerde voor Duitsland de netto kapitaalimport van \$ 967 mln in 1928 naar \$ 482 mln in 1929 en verder tot \$ 129 mln in 1930. Tot die tijd had Duitsland het tekort op de handelsbalans kunnen financieren door netto kapitaalimport, maar nu kon Duitsland goudverliezen alleen voorkomen door een deflatorisch beleid te voeren om de importen te beperken en de exporten te stimuleren. Op deze wijze leidde verkrapting van geldaanbod in de VS door het bestaan van de schulden en de krapte aan goud in Duitsland en vergelijkbare landen tot een recessie in verschillende Europese landen. Het doel van het krapgeldbeleid in de VS was om de sterk stijgende tendens van de beurskoersen af te remmen. Helaas had de stijgende koers al zijn eigen dynamiek gekregen. Velen hadden door speculatie op stijgende beurskoersen flinke winst gemaakt, zeker in de gevallen waarbij de speculatie voor een groot deel met geleend geld gebeurde. Veel gelukszoekers gingen hiermee door en gebruikten het beperkt beschikbare geld niet om in Duitsland te investeren, maar om te speculeren. De beurskoersen stegen daardoor explosief verder, met dienovereenkomstige winsten voor degenen die op tijd uit de aandelen stapten. Voor anderen werd het een ramp toen in oktober 1929 de zeepbel knapte en de aandelenkoersen kelderden. Dit moment wordt vaak als het begin van de grote depressie gezien, maar het is de vraag of dit een oorzaak of alleen een signaal was van de conjuncturomslag.

De oorzaken

Traditioneel werden reële factoren, zoals de op leningen gebaseerde grote expansie van de auto-industrie en de bouwsector, als overinvesteringen en overconsumptie gezien, waar een correctie voor nodig was. Deze zette korte tijd voor de beurscrash in, mede beïnvloed door de hoge rente. Afhankelijk van de visie op de noodzaak van een conjuncturomslag, kan de verkrapting van de geldmarkt als aanleiding of oorzaak gezien worden van het begin

van de grote depressie, en tegelijkertijd van de beurscrash. De beurscrash wordt door anderen echter als de belangrijkste oorzaak gezien. Zij wijzen erop dat de sterke daling van de aandelenkoersen veel mensen in financiële problemen bracht, hun gevoel van relatieve rijkdom verminderde en de onzekerheid over de toekomst vergrootte, waardoor de consumptie daalde. Een feit is in ieder geval dat in het eerste jaar van de depressie de daling van de vraag voor 46% door de daling van de consumptie werd bepaald. De dramatiek van de crash moet overigens niet worden overdreven, aangezien de aandelenkoersen als geheel in eerste instantie terugvielen tot het niveau van begin 1928. De beurscrash gaf echter wel het risico dat sommige banken insolvent zouden worden, en dit was een aanleiding voor een veel desastreuzer mechanisme.

Friedman en Schwartz wijzen erop dat de geldhoeveelheid in de VS met 25% is gedaald tussen 1929 en 1933. Dit kwam volgens hen doordat in die periode veel banken failliet zijn gegaan. Tussen 1929 en 1933 is een derde van het aantal banken verdwenen. De Fed trad hierbij niet op als 'lener in laatste instantie', terwijl er ook geen verzekering was tegen verlies van giraal geld bij bankfaillissementen. Hierdoor ontstond bij particulieren een voorkeur voor chartaal geld ten opzichte van giraal geld. Giraal geld kan bij faillissement van een bank verloren gaan, chartaal geld niet. Aangezien chartaal geld dat bij particulieren zit niet bij banken als reserveverplichting kan worden gebruikt voor de schepping van giraal geld, neemt in zo'n geval bij een gelijkblijvende hoeveelheid chartaal geld de totale geldhoeveelheid af. Bovendien maakte het toegenomen aantal bankfaillissementen mensen bang, waardoor het risico van een run op banken toenam, zodat banken het zekere voor het onzekere namen en meer reserves in kas wilden houden. Dit betekende dat er bij een gegeven hoeveelheid door de centrale bank uitgegeven chartaal geld veel minder geld beschikbaar kwam; de geldmultiplier was met andere woorden een stuk lager geworden. Aangezien de Fed geen extra geld creëerde op basis van de afgenomen geldmultiplier, nam de geldhoeveelheid drastisch af, hetgeen volgens de kwantiteitstheorie tot deflatie leidt.

Het is overigens verrassend dat, mede door de dreiging van het loslaten van de gouden standaard in Engeland, er in eerste instantie goud de VS binnenvloede, hetgeen volgens de 19de eeuwse leer van de gouden standaard ruimte zou hebben gegeven om extra geld te creëren. Dit gebeurde echter niet, consistent met een algemene neiging gedurende de periode tussen de twee wereldoorlogen om bij wegvloeien van goud wel deflatie te genereren door het geldaanbod te verminderen, maar bij het binnenvloeien van goud vanwege de angst voor inflatie niet

zonder meer de geldhoeveelheid te vergroten. De gouden standaard in de tweede helft van de jaren twintig had een afwijking in de richting van deflatie. Toen het pond in september 1931 echt devalueerde, leidde speculatie op een Amerikaanse devaluatie tot een uitstroom van goud, die alleen via een verkrapping van het geldaanbod kon worden gestopt. Het vasthouden aan de gouden standaard heeft daarmee in 1931/2 tot een verdere verdieping van de recessie geleid.

De afname van de geldhoeveelheid is niet voldoende om de diepte van de depressie te verklaren; de prijzen waren zo flexibel dat ze in 1933 23% lager waren dan in 1929, hetgeen ertoe leidde dat de reële geldhoeveelheid nauwelijks was gedaald; in 1931 was deze zelfs hoger dan

in 1929. Bernanke betoogt echter dat de deflatie ertoe leidde dat de reële waarde van de schulden toenam; dit betekent dat schuldeisers

misschien niet de volledige schuld terugbetaald konden krijgen en dat schuldenaren gedwongen werden hun bestedingen te verlagen. Daarnaast maakt deflatie, voor zover deze ook voor de toekomst wordt verwacht, dat de reële rente veel hoger is dan de nominale rente, zodat zelfs bij een nominale rentevoet van 0% de reële rente heel hoog kan zijn. Dit remt met name de investeringen, die in 1933 minder dan 15% van het niveau in 1929 hadden.

Het faillissement van banken had ook een ander effect. Als een bank failliet gaat, gaat ook veel informatie over de kredietwaardigheid van klanten verloren, waardoor deze informatie door andere banken weer moet worden opgebouwd. Dit zou de transactiekosten voor het lenen van geld hebben verhoogd, waardoor veel kleinere leningen onmogelijk werden. Een ander mechanisme dat in dit verband wordt genoemd, is de stijging van de reële lonen gedurende de depressie. Dit zou kunnen worden verklaard doordat de prijzen flexibeler zijn dan de lonen. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat bij een lage bezettingsgraad van machines de vaste kosten niet relevant zijn en de variabele in plaats van de integrale kostprijs de verkoopprijs bepaalt. Als men verwacht dat de reële lonen ook in de toekomst zo laag blijven, maakt dit investeringen onaantrekkelijk. Sommigen beargumenteren echter dat de reële lonen na correctie voor de trendmatige groei in de arbeidsproductiviteit helemaal niet gestegen zijn; dan blijft er weinig meer over van de te hoge lonen.

Ook de toegenomen protectie wordt wel genoemd als versterker van de depressie. Tussen 1929 en 1932 daalde het prijsniveau in de internationale handel met 50% en het volume met 25%. Madsen schat dat 60% van de reële daling het gevolg is van de

daling van het wereldinkomen, en 40% het gevolg van stijgende importheffingen (begonnen met het Smoot-Hawley Tariff in de VS van 1930), waarvan een klein gedeelte door niet-tarifaire belemmeringen. Misschien nog belangrijker voor de economie dan de daling van de wereldhandel was de toegenomen onzekerheid, zowel over de toekomstige wisselkoersen als over de handel. Er zijn echter wel studies die suggereren dat de onzekerheid in de periode van het ontwerp van het Smoot-Hawley Tariff gedurende 1929 de investeringen heeft afgeremd. Maar aangezien de exporten slechts 6% van het nationale inkomen van de VS waren, was de directe invloed op de grote depressie van de tarifaire handel beperkt.

Beleidsfouten lijken de voornaamste verklaring voor de langdurigheid en diepte van de crisis.

Tot slot hebben de ideeën rond de noodzaak van een sluitende begroting in combinatie met stijging van overheidsuitgaven tot belastingverhogingen geleid. In de VS was de

Revenue Act van 1932 procentueel gezien de grootste belastingverhoging die in de vreedstijd is ingevoerd.

In het voorgaande is nog weinig aandacht besteed aan het internationale karakter van de depressie. Waarom werd een probleem dat in de VS ontstond een wereldwijd probleem? De standaardverklaring hiervoor is de rol van de gouden standaard. Als landen die krap in het goud zitten met de VS handelen, moeten die landen ook wel een deflatiebeleid voeren om te voorkomen dat goud naar de VS gaat. Dit betekent dat een krapgeldbeleid vanwege de wens om aan de gouden standaard vast te houden de voornaamste verklaring is voor de verplaatsing van de depressie naar Europa. Opvallend in dit verband is dat een land als Spanje dat niet werd beperkt door de regels van de gouden standaard nauwelijks een grote depressie heeft gekend, en dat landen die van de gouden standaard afgingen zich over het algemeen relatief snel herstelden.

Het langzame herstel in de VS

Nadat Roosevelt in 1933 aan de macht kwam, werd de gouden standaard onmiddellijk afgeschaft. Volgens het voorgaande zou dit tot een snel herstel moeten leiden, maar dat gebeurde niet. De kortetermijn nominale rente daalde naar weinig boven 0%, terwijl de National Industrial Recovery Act (NIRA) en de Agricultural Adjustment Act (AAA) kartels en vakbondsinvloed mogelijk maakten en daarmee prijs- en loonsverlagingen tegengingen. De AAA introduceerde onder andere een belasting op agrarische producten waarmee de vernietiging van aanbodoverschotten werd gefinancierd. Deze nieuwe instituties verlaagden echter ook het aanbod, niet

alleen omdat kartels dat per definitie doen, maar ook omdat de nieuwe wetten extra kosten genereerden die werden gefinancierd door verhoging van belastingen of andere heffingen. Dit verklaart waarom na 1933 de deflatoire beweging werd omgezet in een inflatoire zonder dat het werkloosheidsprobleem echt werd opgelost; in 1940 was er nog steeds ongeveer 15% werkloosheid, tegen 3% in 1929. Een gedeelte van deze werkloosheid wordt overigens verklaard doordat gesubsidieerde banen en uitkeringen voor velen de prikkel wegnam om in deze moeilijke tijden actief naar werk te zoeken.

Vaak worden de grote overheidsprojecten van de New Deal gezien als een stimulant voor de economie, maar in praktijk werden deze, net als de kosten van de NIRA en AAA, vooral gefinancierd door verhoging van de belastingen. Vanuit een structureel keynesiaans gezichtpunt is er eerder afgeremd dan gestimuleerd, ondanks de (ten gevolge van lagere belastinginkomsten) begrotingstekorten van de overheid. De New Deal kan dus niet als een keynesiaans stimuleringsbeleid worden gezien, en is fnuikend geweest voor de aanbodzijde van de economie. Het verrassende is dat in de eerste twee jaren van de crisis publieke werken zijn uitgevoerd die wel vanuit keynesiaans gezichtpunt gezien stimulerend waren, maar waaraan vanaf 1932 door verhoging van de belastingen een einde kwam. In 1937 verhoogde de Fed de reserveverplichtingen voor de banken omdat deze reserves boven de minimale hoeveelheid aanhielden en de Fed bang was dat deze tot inflatie zouden leiden. Die extra reserves werden door de banken echter in deze onzekere tijden als buffer noodzakelijk geacht, zodat ze die buffer boven de verplichte reserves na verhoging van de reserveverplichting weer opbouwden en daarmee het geldaanbod verminderden. Naast een fiscale afremming verklaart dit waarom een nieuwe recessie intrad in 1938. Pas de oorlogseconomie maakte een einde aan de grote depressie in de VS.

Conclusie

Hoewel niet iedereen het daarmee eens is, lijkt de diepte van de crisis van de jaren dertig mede het gevolg te zijn van de onevenwichtigheden die in de jaren twintig zijn ontstaan. Bijna iedereen kent een grote rol toe aan het grote aantal faillissementen van banken dat ontstond doordat de Fed niet als lener in laatste instantie optrad bij paniek. De verkleining van de geldmultiplier door de toegenomen nationale en internationale onzekerheid leidde tot een verlaging van het geldaanbod, die tot langdurige deflatie en een hoge reële rente leidde en liquiditeitsproblemen gaf. Het allerwege vasthouden aan de gouden standaard in combinatie met de angst voor inflatie had een internationaal deflatoir beleid met rampzalige gevolgen voor de werkloosheid tot resultaat. Om

de problemen van werkloosheid op te vangen, werden maatregelen geïntroduceerd die de werkloosheid in veel gevallen alleen maar verergerden. Ondanks dat publieke werken vaak werden uitgevoerd, leidde dit zelden tot keynesiaanse stimulering omdat de kosten ervan vooral door belastingverhoging werden gefinancierd. Veel institutionele hervormingen, die vaak ook een verhoging van de belastingen noodzakelijk maakten, hadden eerder het effect de aanpassing te belemmeren dan deze mogelijk te maken. Vaak werd een contraproductief monetair beleid gevoerd. Beleidsfouten lijken dus de voornaamste verklaring voor de langdurigheid en diepte van de grote depressie.

Geert Woltjer is als universitair docent algemene economie verbonden aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde aan de Universiteit van Maastricht.

Kopijaanwijzingen ten behoeve van het Tijdschrift voor het economisch onderwijs

Opmaak

Artikelen zijn bij voorkeur opgebouwd volgens het volgende stramien: titel, eventueel ondertitel, inleiding, naam auteur, kern bestaande uit verschillende alinea's en tussenkopjes, slot. Alles in platte tekst, waarbij u eventueel opmaakvoorkeuren kunt aangeven.

Spelling

De redactie hanteert de gangbare (nieuwe) spelling. Namen als VECON, MAVO, VMBO e.d. dienen geschreven te worden met hoofdletters

Indiening kopij

Bij voorkeur via e-mail (gf.gorter@home.nl) en anders op floppy. Bijlagen, foto's, modellen kunnen op papier worden gezonden naar het redactieadres: Gerrit Gorter, Zwanenlaan 17, 8601 ZB Sneek.

Procedure

Na ontvangst wordt de kopij in beoordeling genomen door de redactieraad. Hiermee is enige tijd gemoeid. In het algemeen dient rekening gehouden te worden met meer of minder ingrijpende wijzigingsvoorstellen, waarna beoordeling in tweede instantie volgt. Het oordeel van redactie is onafhankelijk en staat niet open voor beroep.